

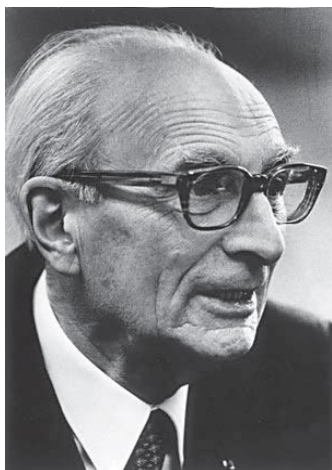
lik va boshqa shu kabi fazilatlarni rivojlantirishning yo'llarini topishimiz mumkin.

Jahon tarixiga nazar soladigan bo'lsak, inglizlardagi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqqo'llik xislati, nemislardagi o'ta mas'uliyatlilik va o'ziga ishonch hislari, yaponlarning millatparvarligi va jamoa manfaatini e'zozlashlari, fransuzlardagi doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilish bu xalqlar yashayotgan yurtlarni dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlarga aylantirgan.

9-§. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar

Keyingi yarim asr davomida etnologiya fanida ko'plab yangi nazariy-metodologik qarashlar hamda g'oyalar paydo bo'ldi. Shubhasiz, bunday qarashlarning paydo bo'lishi dunyo miqyosida siyosiy jarayonlarning o'zgarishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachi imperiyalarning yemirilishi etnologiyaning taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi, deb aytish mumkin. Yevropadagi yirik davlatlarning mustamlakalardan mahrum bo'lishi mazkur mamlakatlarda etnologiyaga bo'lgan qiziqishning ma'lum ma'noda susayishiga va, o'z navbatida, etnologik tadqiqotlar uchun ajratiladigan mablag'ning kamayishiga sabab bo'ldi. Etnologiyaga amaliy qiziqishning kamayishi ayrim mamlakatlarda (masalan, Niderlandiyada) qator ilmiy tadqiqot institutlarining yopilishiga olib kelgan bo'lsa, boshqa mamlakatlarda (xususan, Buyuk Britaniya va Fransiyada) etnologiyaning fanlar tizimidagi o'rni va ahamiyati ma'lum ma'noda pasaygan. Biroq bu jarayonlar Yevropa mamlakatlari etnologiyasida keyingi davrda hech qanday yangi qarashlar va nazariyalar yaratilmagan degan mulohazani bildirmaydi. Bu

davrda Yevropa etnologlari tomonidan etnologiya sohasida bir qator yangi nazariyalar yaratildi. Jumladan, mashhur fransuz olimi Levi Strossning strukturaviy antropologiya maktabini misol tarzda keltirish mumkin. Levi Strossning nazariy-metodologik qarashlari o'zining originalligi va ilmiyligi bilan etnologiya va boshqa qator ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan.

Levi Stross
(1908 – 2009)

Levi Strossning ilmiy-nazariy merosi ko'p tarmoqli bo'lib, unga insonparvarlik yo'nalishidagi mantiqiy-madaniy g'oyalar; o'z yozuvlariga ega bo'lmagan jamoalarni o'rganishda strukturaviy antropologik yondashuv; miflarning strukturaviy xususiyatini modellashtirish orqali ularning ichki mohiyatini tiklashga qaratilgan original uslub (mazkur uslub mutaxassislariga Shimoliy va Janubiy Amerika hindulari mifologiyasi tizimini yagona semiotik arxitektonikasini namoyish qilish imkonini bergan); qator etnologik yo'nalishlardagi konseptual yondashuvlar – qon-qarindosh va sotsial jamoalar tizimi, yozuvsiz jamiyatlar tasnifi kabi yo'nalishlarni kiritish mumkin.

Levi Stross o'zining madaniyatshunoslikka oid qarashlarida etnologiyani inson haqidagi fanning markaziga qo'ygan bo'lib, uning paydo bo'lishi va rivojlanishini insonparvarlikning yangi bosqichi taraqqiyoti tarzida tavsiflagan. Shuningdek, u yozuvsiz jamiyatlar sivilizatsiyasini o'rganish asnosida insonning tabiat bilan munosabatlarini o'rganishdagi yangi sahifalarni boyitgan. Levi Stross o'zining «Tarix va irq» nomli tadqiqotida rivojlanish g'oyasini bir yo'nalishdagi tarixiy evolyutsiya tarzida talqin

qilish xato mulohaza bo'lib, bu noto'g'ri talqinlar o'z navbatida irqchilikka sabab bo'lishi va g'arbcha turmush tarzi natijasida an'anaviy «ibtidoiy» madaniyatlarni hamda ularning asriy an'alarining vayron bo'lishiga olib kelishini isbotlab bergan. Mashhur fransuz antropologining fikricha, hech qanday sivilizatsiyalar jahon sivilizatsiyasi maqomiga da'vogarlik qila olmaydi. Jahon sivilizatsiyasi jahon miqyosida turli madaniyatlarning o'zaro kelishuvi va bu jaryonda har bir madaniyat o'ziga xos xususiyatlarni saqlagan holdagina bo'lishi mumkin.

Aynan XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ingliz olimi Maks Gyulkman (1917 – 1975) tomonidan «Neofunktsonalizmning Manchester maktabi» nomi ostida mashhur bo'lgan yo'nalishga asos solingan. Rodney Nidxem (1923-yilda tug'ilgan) tomonidan ijtimoiy strukturalizmning yangi konsepsiyasi yaratilgan. Fransuz etnologlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, garchi ma'lum ma'noda Levi Stross qarashlari ta'sirida bo'lishlariga qaramay, Moris Go-

Levi Stross Brazilyada

dile, Klod Melissolar tomonidan tarixiy materializmga asoslangan qarashlarini shakllantirishga harakat qilganlar.

XX asrning 50-yillaridan boshlab Yevropa mamlakatlaridagi etnologiya fani amerikalik olimlar qarashlari ta'sirida rivojlangan. Chunki, aynan mazkur davrda AQShda madaniy antropologiya juda ham rivojlangan. Masalan, 40 – 50-yillar oralig'ida AQShda etnolog mutaxassislar tayyorlovchi kollej va universitetlar soni ikki baravarga ko'paygan. Mazkur fanga bo'lgan qiziqishning ortishini ikki muhim vaziyat bilan izohlash mumkin. Birinchidan, AQShda madaniy antropologiya talabalarning umumiy ta'lim olishlarida muhim rol o'ynagan ijtimoiy-gumanitar fan hisoblangan. Ikkinchidan, Ikkinchi jahon urushidan keyin jahon siyosiy maydonidagi vaziyatning o'zgarishi AQShda etnologiya fanining taraqqiyotiga ham ma'lum ma'noda o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazgan. Amerikalik olimlar tomonidan ozod bo'lgan uchinchi dunyo mamlakatlari uchun tavsiya qilingan madaniy relyavitizm konsepsiyasi dunyoning yangi tartib-qoidasi tarzida qabul qilingan. Madaniy relyativizm bilan birga neoevolutsionizm g'oyalari ham sezilarli darajada tarqalgan.

XX asrning 80-yillariga kelib ijtimoiy biologiya maktabining qisqa muddatli taraqqiyot davri bo'lgan. Biroq tez orada mazkur yo'nalish fandagi o'zining yetakchilik mavqeini madaniy ekologiyaga bo'shatib berdi va mazkur nazariya bugungi kungacha Amerika madaniy antropologiyasida yetakchilik mavqeini saqlab kelmoqda. Tadqiqotchi olimlar bu oqimni funksionalizm, strukturalizm va neoevolutsionizm bilan birga Amerika madaniy antropologiyasidagi asosiy yo'nalishlar sirasiga kiritadilar.

Keyingi o'n yilliklarda Amerika etnologlari orasida Klifford Girts (1926) va Rixard Terner (1920 –

1983)larning qarashlari asosida shakllangan yangi germevenika yo'nalishi ancha mashhur bo'lib bormoqda. Mazkur yo'nalish tarafdorlari, asosan, ijtimoiy kommunikatsiyada simvollar va simvollarining zamonaviy madaniyatlardagi ma'naviy-axloqiy ahamiyatini tadqiq qilishni maqsad qilib olgan. Bu borada Turner simvollarining pragmatik aspektiga ko'proq e'tibor qaratadi va simvollar ijtimoiy jarayonlarda faol kuch tarzida namoyon bo'ladi degan xulosaga kelgan. Turner dan farqli tarzda Girts simvollarining ijtimoiy hayotdagi o'rniga va ularning inson hissiyoti va ruhiyatiga bo'lgan ta'sirini muhim, deb hisoblaydi. Girts etnologlar empirik ma'lumotlarni tavsif qilish bilangina chegaralanib qolmasdan, mazkur madaniyat sohiblarining qarashlari va harakatlari tub mohiyatini aniqlashlari zarur degan g'oyani ilgari surgan.

XX asr oxiri – XXI asr boshlariga kelib dunyoning turli mamlakatlarida tadqiqotlar olib borayotgan etnologlar orasida informatsion, intellektual va tashkiliy aloqalar kuchaydi. Etnik chegaralar va milliy ilmiy maktablar turfa xilligiga qaramay, ilmiy maktablar rivojlanmoqda. Aynan mana shunday maktablardan biri bu – *postmodernizmdir*. Postmodernizm tushunchasi ilk bora XX asrning 60-yillarida arxitektura qo'llanilgan va shundan boshlab zamonaviy dunyo (modern) inqirozi bilan bog'liq intellektual harakatni anglatuvchi yo'nalish tarzida keng yoyilgan. Fanda postmodernizm, avvalo, yaqin vaqtlargacha ustuvor bo'lib turgan ilmiy-metodologik yo'nalish va dunyoqarashni tanqid qilishni anglatadi. Shu ma'noda *postpozitivizm*, *postmarksizm*, *poststrukturalizm*, *dekonstruktivizm* kabi ko'plab nazariyalarni misol tarzda keltirish mumkin.

Postmodernizm g'oyasi ayniqsa Amerika madaniy antropologiyasida mashhur bo'lgan bo'lib, bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan mutaxassislar mazkur

oqimni *tanqidiy antropologiya*, deb yuritadilar. Qisqacha qilib uning mohiyatini quyidagi tezislarda bayon qilish mumkin:

1) Madaniy (sotsial) antropologiya qat'iy ma'nodagi fanni anglatuvchi so'z emas, balki adabiy ijod mahsuli hisoblanadi; antropolog mualliflar o'zlarining tadqiqotlarini ilmiy tasdiqlamaydilar, balki badiiy uslubni qo'llagan holda o'quvchini ishontirishga harakat qiladilar. Aynan bu mavzuda bajarilgan mashhur ishlardan biri Klifford Girtsning «Hayot va mashg'ulotlar: antropolog misoli muallif» (1988) nomli kitobi hisoblanadi. Aynan mazkur kitobda u B. Malinovskiy, R. Benedikt, K. Levi Stross kabi o'z fanining klassiklari bo'lgan olimlarning mualliflik uslublarini tahlil qiladi va ularning ko'plab «kashfiyotlari» badiiy konstruksiya mahsulidir degan xulosaga keladi.

2) Antropolog dala tadqiqotlari jarayonida maxsus ilmiy moslama yordamida mavjud voqelikka aniq tashxis qo'yish imkoniyatiga ega emas. Har bir tadqiqotchi, avvalo, inson sifatida o'zga madaniyat vakillari orasida ko'rgan-kechirganlarini va kuzatganlarini o'z madaniyatidan kelib chiqib tahlil qiladi. Aynan shu muammo tufayli zamonaviy xorij etnologiyasida juda ko'plab adabiyotlar mavjud bo'lib, bular sirasiga Djona Van Maanenning «Dala hikoyalari. Etnografiya yozuvlari haqida» (1988), Pol Rabinovning «Marokashdagi dala ishlari haqida mulohozalar» (1977) kabi kitoblarini kiritish mumkin¹.

XX asrning 90-yillariga kelib ko'plab g'arb olimlari postmodernizm o'zining «jo'shqin» tanqidlari bilan asrlar davomida fanda ustuvor bo'lgan ustunlarga jiddiy zarar keltirishini va hatto uning yo'q bo'lib ketishiga ham sabab bo'lishini e'tirof qildilar².

¹ Q a r a n g : *Van Maanen J. Tales of the field. On writing ethnography. Chicago, 1988; Rabinow P. Reflections on field work in Marocco. Berkley, 1977.*

² *Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – С. 34.*

Etnologiyaning kelgusidagi istiqbolli mavzulari to'g'risidagi mutaxassis olimlar orasida kechayotgan bahs-munozaralarda ko'plab tadqiqotchilar germenevtik antropologiyani fanning istiqbolli yo'nalishi, deb ta'kidlamogdalar. Bunga sabab mazkur yo'nalish tarafdorlari «madaniyat ob'ektini tadqiq qilish sub'ekti, asosan, yevropalik tadqiqotchilar bo'lishi kerak, yevropalik bo'lmagan jamoalar bunda tadqiqot ob'ektigina bo'lishi mumkin», degan g'oya asosida shakllangan evrosentirizm g'oyasidan butkul voz kechishdi. Ular sayyoramizning har qaysi mintaqasida yashovchi tadqiqotchi tadqiqot sub'ekti bo'lishi mumkin va, o'z navbatida, yevropa madaniyati tadqiqot ob'ekti tarzida tadqiq qilinishi mumkin degan g'oyani ilgari suradi. Qolaversa, hozir alohida madaniyatlarning o'zaro yaqinlashuvi va birlashuvi jarayoni ularning yagona global madaniy tizimda birlashishlariga sabab bo'lmoqda. Shu bois hozir etnologiya fanida boshqa madaniyatlarni nafaqat tadqiqot ob'ekti tarzida tadqiq etish, balki tarixiy-madaniy jarayonlar muammolariga ham alohida e'tibor qaratilmoqda va mazkur yo'nalishlar doirasi-dagi mavzular fanning istiqboldagi yo'nalishlari, deb e'tirof etilmoqda.

Zamonaviy etnologiyada nafaqat «orqada qolgan» etnik birliklar, balki zamonaviy taraqqiy etgan industrlashgan jamiyatlar ham tadqiq qilinmoqda. Qolaversa, aynan oxirgi yillarda olib borilayotgan samarali amaliy tadqiqotlar va etnologiyaning turli yondosh fanlar bilan o'zaro tutashishi natijasida *etnosotsiologiya*, *etnopsixologiya*, *etnolingvistika*, *etnodemografiya* kabi o'zaro tutash yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. Etnologiyada ko'proq insoniyat va uning madaniyatini tadqiq qilishga va ularni ilmiy analitik tarzda tahlil etishga e'tibor qaratilmoqda.

XX asr milliy g'oyalar, harakatlar va milliy-etnik nizolar avj olgan davr hisoblanadi. Xalqlarning tarixiy-madaniy taraqqiyotining doimiy o'sib borishi etnoslararo jarayonlarni va milliy-ozodlik harakatlari-ning birmuncha avj olishiga sabab bo'lgan, deb aytish mumkin. Bu jarayonlarning aniq natijalari tarzida Norvegiya, Irlandiya, Polsha, Finlandiya, Boltiqbo'yi davlatlarining milliy mustaqillikni qo'lga kiritishdi, Markaziy Yevropada va Bolqonda Birinchi jahon urushidan keyin Avstriya – Vengriya imperiyasi o'rnida qator milliy davlatlarning barpo bo'lishiga olib keldi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin yirik kapitalistik mamlakatlarning o'z mustamlakalaridan mahrum bo'lishi, Janubi-Sharqiy Osiyoda, Hindixitoyda, Afrikada qator mustaqil davlatlarni yuzaga keltirdi. Shuningdek, 1991-yildan keyin sobiq ittifoq o'rnida 15 ta mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi ham ma'lum ma'noda milliy-etnik muammolar bilan chambarchas bog'liqdir. Muxtasar qilib aytganda, mazkur ma'lumotlar etnik omillarning muhim ahamiyat kasb etayotganligidan dalolat beradi. O'z navbatida, yuqorida tahlil etilgan ko'plab etnologik nazariyalardan qay biri tarixdagi etnik jarayonlarni sharhlab tushuntirishda eng maqbuli hisoblanadi? degan savol paydo bo'lishi tabiiydir. Bu borada ayrim tadqiqotchilar tarixdagi etnik jarayonlarni izohlashda eng maqbuli turli etnologik, sotsiologik va madaniyatshunoslikka oid maktablar orasidan sintez qilib olingan tarixiy etnologiya, deb hisoblaydilar¹.

XX asr oxiriga kelib dunyo etnik manzarasining keskin tarzda o'zgarib borishi tadqiqotchi olimlarni etnologiyaning tadqiqot ob'ekti muammosiga yana qayta murojaat qilishlariga sabab bo'lmoqda. Yevropa va Shimoliy Amerikadagi turli-tuman muammolar natijasida paydo bo'lgan ko'p sonli diasporalar, emi-

¹ *Лурье С. В. Историческая этнология...* – С. 38.

grantlar va qochoqlar rivojlangan davlatlarning etnik tarkibini jiddiy o'zgartirib yubordi hamda mahalliy avtohton etnoslar orasida kamsonli etnik jamoalar o'zlarining mustahkam mavqeini topishiga sabab bo'ldi. Boshqa tomondan esa Farbiy Yevropadagi integratsion jarayonlar qator yangi etnik muammolarining paydo bo'lishiga olib keldi.

Yangi tarixiy vaziyat va jamiyat hayotidagi muammolar etnologiyaning tadqiqot hududining kengayishiga sabab bo'lmoqda. Hozirgi kunda etnologiya yangi mavzularining kirib kelishi tadqiqotchilarga fan ichida mustaqil tadqiqot mavzularini va yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish imkoniyatini bermoqda. Jumladan, G'arbiy Yevropa etnologiyasida bugungi kunda *iqtisodiy etnologiya, sotsial etnologiya, huquqiy etnologiya, siyosiy etnologiya, diniy etnologiya* kabi yo'nalishlar mustaqil tarzda taraqqiy etib, rivojlanib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda etnologiya fanining kelgusidagi asosiy tadqiqot ob'ektlari tarzida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- etnik antropologiya (xalqlarning etnogenez va antropologiya taraqqiyoti muammolarini tadqiq etadi);
- etnik sotsiologiya (etnik guruhlar rivojlanishining sotsial aspektlari va mavjudligini, ularning o'zlikni anglash va o'z-o'zini anglash shakllari, etnik guruhlar orasidagi aloqalar shakllarini tadqiq qiladi);
- etnik psixologiya (etnik stereotiplarning shakllanishi, etnik ong va etnik o'zlikni anglash muammolarini o'rganadi);
- iqtisodiy etnologiya (etnoslarning xo'jalik yuritish va iqtisodiy muammolarini tahlil qiladi);
- etnodemografiya (mazkur yo'nalishning asosiy vazifasi xalqlar sonining o'sib borishi dinamikasi va demografik jarayonlarni o'rganishdir);

– etnogeografiya (xalqlarning geografik joylashuvi, ularning taraqqiyotida hududiy omilning tutgan o'рни va etnik hududlar va etnik chegaralar muammolarini tahlil qiladi);

– etnopedagogika (turli etnoslardagi ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi).

G'arb mamlakatlarida hozir etnologiya fani «post-modernizm» falsafasiga asoslangan bo'lib, bunda asosiy e'tibor ijtimoiy guruhlar orasidagi jarayonlarga qaratiladi. Shuningdek, fanda lokal va global jarayonlarni o'rganishda tadqiqotchilar tomonidan tadqiqiy tanlanish, ya'ni jamiyat hayotidagi barcha jarayonlarni emas, balki etnos va turli-tuman madaniyatlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng muhim, deb hisoblangan ko'rinishlar bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Boshqacha tarzda aytadigan bo'lsak, so'nggi yillarda bajarilayotgan tadqiqotlarda asosiy e'tibor insoniyatning rivojlanish bosqichlari, ya'ni paydo bo'lganidan to hozirgi davrgacha bo'lgan tarixiy yo'lini global miqyosdagi tavsif qilishga emas, balki muammoviy tanlanish asosidagi tadqiqotlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Demak, yuqoridagi mulohazalarga yakun yasab umumlashma tarzida shuni ta'kidlash mumkinki, postmodernizm g'oyasi bilan boyitilgan etnologiya fanining bugungi kundagi asosiy vazifasiga etnomadaniy munosabatlarni hosil qiluvchi etnosning o'zining ichidagi va etnoslararo jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Tadqiqotchilar oxirgi paytlarda etnik madaniyatlarga va ularning lokal xususiyatlariga, odamlarning kundalik turmush tarziga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Eng muhimi hozir bajarilayotgan ko'plab etnologik tadqiqotlar amaliyotda qo'llanilmoqda va rivojlangan mamlakatlarda bajarilayotgan

ilmiy tadqiqotlarning aksariyati jamiyat hayotida aynan muhim va eng dolzarb, deb e'tirof etilgan ijtimoiy muammolar doirasida amalga oshirilayotganligi yuqoridagi fikrlarimizga yanada oydinlik kiritadi.

Seminar mashg'uloti rejasi:

1. Evolyutsionizm va diffuzionizm. Evolyutsion maktabning shakllanish tarixi.
2. Antievolutsionizm: diffuzionizm, sotsial maktab.
3. F. Boasning Amerika tarixiy maktabi va uning etnologiya hamda madaniy antropologiyaning keyingi taraqqiyotiga ta'siri.
4. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.
5. Etnologiyadagi yangi zamonaviy konsepsiyalar.

Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:

1. Evolyutsionizm maktabining shakllanish tarixi borasida nimalarni bilasiz?
2. Etnologiyada birinchi marta anketa metodini kim qo'llagan?
3. Aynan etnologiyadagi dastlabki maktab vakillarining ilmiy kamchiliklari nimalardan iborat edi?
4. Strukturaviy antropologiya haqida ma'lumot bering?
5. Zamonaviy etnologiya maktablari borasida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar:

1. Белик А. А., Резик Ю. В. Социокультурная антропология. Историко-теоретическое введение. — М., 1998.
2. Краткий этнологический словарь. — М.: Фонд "Социальный мониторинг", 1995.

3. Культурная антропология: Учебное пособие / Под ред. Ю. Н. Емелянова, Н. Г. Скворцова. – СПб., 1996.
4. Основы этнологии: Учебное пособие / Под ред. проф. В. В. Пименова. – М.: Изд-во МГУ, 2007.
5. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. – М., Academia, 2000.
6. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П. Садохина. – М., 2000.
7. J. B. Sole. Anthropology For the Nineties. N. Y, L.: The Free Press, 1988.
8. George W. Stocking. Polarity and Plurality: Franz Boas as Psuchological Antropologist. In: New direction in Psychological Anthropology. Theodor Schwartz, Geoffry M. White, Satherine A. Lutz (eds.) Sambridge: Sambridge University Press, 1994.
9. Jabborov I. Jahon xalqlari etnologiyasi asoslari. – T., 2007.
10. Этнология (Этнография): учебник для бакалавров // Под ред. В. А. Козьмина, В. С. Бузина. – М., Изд. Юрайт, 2014.